

Ιωάννης Ασλάνης

Η ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ.
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΡΚΕΙΑΣ

Ανάτυπο

ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΠΕΜΠΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΤΟΜΟΣ 1

Η ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΡΚΕΙΑΣ

Ιωάννης Ασλάνης

Με την παρούσα εργασία προσδιορίζεται στο βορειοελλαδικό χώρο και στο μέτρο που το επιτρέπουν τα αρχαιολογικά δεδομένα μια περίοδος της προϊστορίας, η Χαλκολιθική. Αφορμή στάθηκαν κυρίως τα αποτελέσματα της έρευνας του Γαλλή στη Θεσσαλία (Gallis 1987, σελ. 147 κ.εξ., Demoule κ.ά. 1988, σελ. 1 κ.εξ.), αλλά και η μεταφορά από τον Demoule του χρονολογικού πλαισίου της Κεντρικής Ευρώπης στο βορειοελλαδικό χώρο (Demoule 1989, σελ. 687 κ.εξ.). Ένα τέτοιο πλαίσιο όμως δεν ανταποκρίνεται με συνέπεια στην εξέλιξη της περιοχής, γιατί, αν το αποδεχτούμε, τότε στην Ελλάδα η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού θα πρέπει να έχει τα γνωρίσματα της Ύστερης Χαλκολιθικής (Ενεολιθικής ή Kupferzeit) της Κεντρικής Ευρώπης και η Εποχή του Χαλκού να αρχίζει ουσιαστικά μετά το 2000 π.Χ. περίπου, δηλ. με τη Μεσοελλαδική.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Είναι γνωστό, ότι ο Wace πρωτοκαθόρισε στη Θεσσαλία μία χαλκολιθική περίοδο, την οποία στη συνέχεια προσδιόρισε ακριβέστερα ο Milojević (Wace/Thompson 1912, σελ. 22, Milojević 1959, σελ. 24). Η περίοδος αυτή ακολουθούσε τη φάση Διμήνι της Νεότερης Νεολιθικής και περιελάμβανε τις φάσεις Λάρισα και Ραχμάνι. Ο Schachermeyr αναγνώρισε επίσης την ύπαρξη μιας τέτοιας περιόδου στον ελλαδικό χώρο, απέφυγε όμως τη χρήση του όρου. Κατ' αυτόν η περίοδος θα άρχιζε από τη φάση Τσαγγλί (Schachermeyr 1976, σελ. 31 κ.εξ.).

Οι καθοριστικές για την επανεξέταση του θέματος έρευνες του Γαλλή έδειξαν, ότι η στρωματογραφικά πάντοτε επισφαλής χαλκολιθική φάση Λάρισα θα πρέπει να τοποθετηθεί στην αρχή της Νεότερης Νεολιθικής μαζί με τη φάση Τσαγγλί (Gallis 1987, σελ. 147 κ.εξ., Demoule κ.ά. 1988, σελ. 1 κ.εξ.). Από την άλλη μεριά, με την ανασκαφή στα Πευκάκια διαπιστώθηκε ότι η χαλκολιθική φάση Ραχμάνι Ι είναι σύγχρονη με την Πρωτοελλαδική Ι περίοδο (π.χ. Ratzky 1982, σελ. 177 κ.εξ., Weisshaar 1989, σελ. 141 κ.εξ., πίν. 145).

Όπως γίνεται αντιληπτό, καμμία από τις φάσεις που ο Milojčić χαρακτήριζε χαλκολιθικές δεν εντάσσεται στην περίοδο αυτή. Για το λόγο αυτό θεωρείται πλέον αναγκαία μία επανατοποθέτηση του προβλήματος, κάτω μάλιστα από το πρίσμα νεότερων απόψεων.

Το βασικότερο σημείο για τον προσδιορισμό της Χαλκολιθικής, αλλά και γενικότερα κάθε περιόδου, είναι ο καθορισμός των κριτηρίων, με βάση τα οποία γίνεται η διαφοροποίηση από την προηγούμενη και την επόμενη περίοδο. Τα κριτήρια όμως αυτά ποικίλλουν, καθώς οι εποχές, οι περίοδοι και οι φάσεις είναι δημιουργήματα τεχνητά, που βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση της συνεχούς κατά τα άλλα εξέλιξης. Είναι γενικότερα αποδεκτό ότι τα κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια αντικατοπτρίζουν με συνεπέστερο τρόπο τις μεταβολές μεταξύ των περιόδων (Strahm 1981, σελ. 191 κ.εξ.). Αντίθετα, οι Wace, Milojčić αλλά και ο Schachermeyr χρησιμοποίησαν ως κριτήριο για τον καθορισμό της Χαλκολιθικής στη Θεσσαλία τις διαφοροποιήσεις στην κεραμική.

Στο βαλκανικό χώρο η πρώτη προσπάθεια προσδιορισμού και περιγραφής της Χαλκολιθικής με βάση τα κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια έγινε στη Βουλγαρία. Έχοντας υλικό από πολλούς ανασκαμμένους οικισμούς και με διεπιστημονική συνεργασία η Todořona συνέθεσε την εικόνα της περιόδου, η οποία στο βαλκανικό χώρο ονομάζεται Aeneolithikum (από το *aes - aeris* = χαλκός) και διαμόρφωσε το κοινωνικό, οικονομικό και ιδεολογικό της πλαίσιο (Todořona 1978, η ίδια 1986). Σε συνδυασμό με τα πλούσια ευρήματα από το νεκροταφείο της Βάρνας υποστηρίχθηκε συχνά η άποψη ότι ο πρώτος υψηλός πολιτισμός της Ευρώπης αναπτύχθηκε κατά την περίοδο αυτή στην περιοχή της Βουλγαρίας. Σύμφωνα όμως με δεδομένα και από τις άλλες βαλκανικές χώρες, αυτό αποτελεί προνόμιο ολόκληρης της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, της Ελλάδας μη εξαιρουμένης.

Θα ακολουθήσει μια σύντομη περιγραφή των γνωρισμάτων της περιόδου αυτής, που αποσκοπεί κυρίως στο να κάνει κατανοητές τις διαφορές από την προηγούμενη Νεότερη Νεολιθική.

Ο σημαντικότερος νεοτερισμός είναι κατά κοινή ομολογία η ανάπτυξη της μεταλλουργίας (Todořona 1978, σελ. 8), η οποία στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης παρουσιάζει σταδιακή εξέλιξη. Τα πρώτα μετάλλινα αντικείμενα (χάνδρες) από μαλαχίτη εντοπίζονται ήδη στη Νεολιθική Εποχή κατά την 6η χιλιετία, όταν στα κεντρικά Βαλκάνια αναπτύσσεται ο πολιτισμός Starčevo (Todořona 1990, Kalitz 1990). Η συστηματική όμως εξόρυξη, επεξεργασία και χρήση του μετάλλου, στην αρχή του χαλκού και αργότερα του χρυσού, συντελείται από τις φάσεις Gradac του πο-

λιτισμού Vinča στη Γιουγκοσλαβία και Maritsa I στη Βουλγαρία που χρονολογούνται στο πρώτο μισό της 5ης χιλιετίας.

Άρρηκτα συνδεδεμένες με τη μεταλλοτεχνία είναι οι μεταβολές στους άλλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η αύξηση της γεωργικής παραγωγής, η οποία ευνοείται και από την πιθανή εισαγωγή της χρήσης του αλετριού, δημιουργεί αποθέματα, απαραίτητα για την προμήθεια των μη αγροτικών ομάδων. Με τις ανταλλαγές, ως πρώτο στάδιο ανάπτυξης του εμπορίου, γίνεται δυνατή η διάθεση της αυξημένης πλέον παραγωγής, η οποία επιτυγχάνεται με την εξειδίκευση της εργασίας. Η προστασία των συσσωρευμένων αγαθών ή του πλεονάσματος της παραγωγής προκαλεί την οχύρωση των οικισμών, ενώ οι εξειδικευμένοι τεχνίτες αποτελούν τις πρώτες κοινωνικές ομάδες, χωρίς απαραίτητα συγγένεια αίματος, και οι οποίες σ' ένα επόμενο στάδιο θα εξελιχθούν σε κοινωνικά στρώματα. Προς το τέλος της περιόδου ο πλούτος και επομένως η ισχύς συγκεντρώνονται στα χέρια λίγων, των αρχηγών, και διαμορφώνεται σταδιακά η κοινωνική δομή της Εποχής του Χαλκού (Todofova 1978, σελ. 9 κ.εξ.). Οι μεταβολές αυτές είχαν άμεση επίδραση και στον πνευματικό κόσμο, η έκφραση του οποίου αποτυπώνεται στα ποικιλόμορφα ειδώλια, ενώ αρχίζει να διαφαίνεται η ύπαρξη λατρείας θεοτήτων (του ήλιου και της μητέρας-θεάς) πιθανότατα σε καθορισμένους χώρους (ιερά).

Ορισμένα από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη Χαλκολιθική αναγνωρίζει κανείς ήδη στην προηγούμενη περίοδο. Το φαινόμενο αυτό είναι πολύ φυσικό, καθώς η μετάβαση από τη Νεότερη Νεολιθική γίνεται ομαλά, χωρίς τη διαπίστωση εκτεταμένων καταστροφών ή εγκατάλειψης οικισμών, που θα δικαιολογούσαν κάποια διακοπή στην εξέλιξη.

Επιχειρώντας να εντοπίσει κανείς στο βορειοελλαδικό χώρο τα χαρακτηριστικά της Χαλκολιθικής, οδηγείται από τα πράγματα στη Νεότερη Νεολιθική. Η μελέτη του υλικού της περιόδου αυτής μέσα από το νέο πρίσμα έδειξε ότι μετά από μια ορισμένη φάση συνυπάρχουν, αν όχι όλα, τα περισσότερα κριτήρια που προσδιορίζουν τη Χαλκολιθική. Συγκεκριμένα:

α) Είναι γνωστή η μεταλλοτεχνία, καθώς ίχνη επεξεργασίας χαλκού και μικρά χάλκινα αντικείμενα βρίσκονται ήδη στις ανώτατες επιχώσεις των φάσεων II και I των Σιταγρών και του Ντικιλί Τας αντίστοιχα, στη φάση III των Σιταγρών, στη θέση Παράδεισος δίπλα στο Νέστο ποταμό, στα Πευκάκια, στο Διμήνι, στο Σέσκλο και στο Μάνδαλο (Renfrew 1971, σελ. 278, Sfériadès 1983, σελ. 647, Helström 1987, σελ. 85 κ.εξ., εικ. 48, 18-19, Renfrew 1979, σελ. 191, εικ. 118, Τσουντάς 1908, σελ. 350 κ.εξ., Μάνδαλο 1989, σελ. 682).

β) Ειδικευμένες ομάδες (κεραμείς, υλοτόμοι, ψαράδες) υπάρχουν κατά

τον Χουρμουζιάδη στο Διμήνι και τους εξαρτημένους απ' αυτόν οικισμούς κατά την ομώνυμη περίοδο (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 174 κ.εξ.).

γ) Οι ανταλλαγές (εμπορικές) με άλλες περιοχές ήταν ανεπτυγμένες και διεξάγονταν κυρίως από τους θαλάσσιους δρόμους (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 177).

δ) Βελτιωμένη καλλιέργεια, αυξημένη και καλύτερα ελεγχόμενη παραγωγή συγκριτικά με την προηγούμενη φάση II, αναφέρεται για τη φάση III των Σιταγρών (Sitagroí 1986, σελ. 133 κ.εξ.).

ε) Κατά την ίδια φάση (Σιταγροί III) παρατηρούνται στην περιοχή της Δράμας πυκνοκατοικημένοι και καθορισμένης έκτασης οικισμοί, αποτέλεσμα ενός νέου τρόπου συμβίωσης που θέλει τους ανθρώπους να συντάσσονται σε ομάδες με σκοπό την καλύτερη λειτουργία των κοινωνικών και παραγωγικών συστημάτων. Η διαφοροποίηση από την προηγούμενη φάση II των Σιταγρών είναι σαφής (Sitagroí 1986, σελ. 133 κ.εξ.). Η απουσία ανασκαμμένων σε έκταση οικισμών δεν επιτρέπει παρατηρήσεις σχετικές με την κοινωνική οργάνωση, π.χ. για την ύπαρξη κάποιας κεντρικής εξουσίας. Το Διμήνι είναι το μοναδικό παράδειγμα ανασκαμμένου σε έκταση οικισμού, πιθανότατα όμως έχει υποστεί ορισμένες αλλοιώσεις στην τελευταία περίοδο κατοίκησης. Η περίπτωση του θα αναπτυχθεί διεξοδικότερα παρακάτω.

στ) Οχυρώσεις για την προστασία των οικισμών βεβαιώνονται για πρώτη φορά κατά τη φάση Ότζάκι στην ομώνυμη θέση και συνεχίζονται στη φάση κλασικό Διμήνι (οικισμοί Άργισσας, Διμηνίου και Νέας Νικομήδειας). Πρέπει να σημειωθεί, ότι ως οχύρωση θεωρείται όχι ο γνωστός ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική μεμονωμένος περίβολος ή η τάφος, αλλά ένα συγκεκριμένο αμυντικό σύστημα που εκφράζεται με την παρουσία ζευγαρωτών περιβόλων (τειχών, τάφων, πασσαλότοιχων) και τη δημιουργία ελεγχόμενων και ιδιαίτερα προστατευμένων εισόδων. Στη Νοτιοανατολική Ευρώπη αυτός ο τρόπος οχύρωσης εμφανίζεται κατά την αρχή της Χαλκολιθικής και περιτρέπει ολόκληρους ή τμήμα των οικισμών.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία που εκτέθηκαν, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι στο βορειοελλαδικό χώρο αναγνωρίζονται τα ίδια χαρακτηριστικά που έχει η Χαλκολιθική στην υπόλοιπη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Η κάποια δυσκολία εντοπισμού τους ή ασθενής έκφρασή τους θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην αντιμετώπιση του ανασκαφικού υλικού ως νεολιθικού και στην ανάλογη ερμηνεία του. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός του Διμηνίου, όπου ο Τσουντας είχε εντοπίσει έξη λιθόκτιστους περιβόλους (Τσουντας 1908, σελ. 31 κ.εξ.). Κατ' αυτόν οι περίβολοι ήταν οχυρωματικοί, κατασκευάστηκαν σταδιακά και παρέμει-

ναν όλοι τους σε συνεχή λειτουργία. Η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε ως γνωστόν από τον Χουρμουζιάδη (Χουρμουζιάδης 1979). Σύμφωνα όμως με το σύστημα οχύρωσης που αναφέρθηκε (κριτήριο στ), οι περίβολοι θα πρέπει να είναι μεν οχυρωματικοί, αλλά να λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο απ' αυτόν που υπεστήριξε ο Τσούντας. Συγκεκριμένα:

α) Οι δύο εσωτερικοί περίβολοι θα πρέπει να αποτελούν την πρώτη οχύρωση του μικρού ακόμη αλλά πυκνοδομημένου οικισμού. Κεντρική αυλή, στη μορφή που αποκαλύφθηκε, δεν θα πρέπει να υπήρχε, γιατί παρόμοια διαμόρφωση δεν συναντάται σε κανέναν από τους σύγχρονους προς το Διμήνι οικισμούς σ' ολόκληρο το βαλκανικό χώρο.

β) Σ' ένα δεύτερο στάδιο, με την ανάπτυξη του οικισμού κρίθηκε αναγκαία η δημιουργία νέας οχύρωσης με την κατασκευή του τρίτου και τέταρτου περιβόλου. Ο οικισμός εξακολουθεί να είναι πυκνοδομημένος και, καθώς ο χώρος είναι περιορισμένος, κατοικείται και το εσωτερικό των δύο πρώτων περιβόλων, οι οποίοι έχουν πλέον αχρηστευθεί. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν συμβαίνει ποτέ στο εσωτερικό της νέας οχύρωσης, οι περίβολοι της οποίας διατήρησαν τον αμυντικό ρόλο τους μέχρι την εγκατάλειψη του οικισμού. Δεν είναι δυνατό να αποδειχθεί, αν τα δύο στάδια οχύρωσης αντιστοιχούν στις φάσεις κατοίκησης, που βεβαίωσε η στρωματογραφία, αλλά και στις φάσεις εξέλιξης της γραπτής κεραμικής, όπως έδειξε η ανάλυση (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 159, εικ. 7, Otto 1985, σελ. 130 κ.εξ.).

Τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη φάση οχύρωσης, η πρόσβαση στο εσωτερικό επιτυγχάνεται με τέσσερις σταυρωτά διαταγμένες, άριστα προστατευμένες εισόδους, όπως απαιτεί το τυπικό αμυντικό σύστημα της εποχής. Ορισμένες παρεκκλίσεις εξ αιτίας εδαφολογικών συνθηκών ενισχύουν απλώς τον κανόνα. Στην προστασία των εισόδων συμβάλλουν δίχως άλλο και τα τμήματα που χαρακτηρίστηκαν ως πέμπτος και έκτος περίβολοι, χωρίς όμως να έχουν ποτέ εντοπισθεί σ' όλη τους την περίμετρο. Η έκταση και η θέση τους απέναντι από κάθε είσοδο ήταν καθορισμένη και αποτελούσαν όχι τμήματα περιβόλων, αλλά προτειχίσματα, τα οποία εμπόδιζαν την άμεση προσέγγιση στις εισόδους, η οποία με τον τρόπο αυτό γινόταν μόνο κατά μήκος του τείχους.

γ) Σ' ένα τρίτο στάδιο, κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, επανακατοικείται το κεντρικό τμήμα του οικισμού. Επισκευάζεται ο πρώτος περίβολος, τμήμα του οποίου ενισχύεται με τάφρο, φράζονται ορισμένες πύλες, κατασκευάζεται το μέγαρο και ελευθερώνεται από κτίσματα ο χώρος μπροστά του δημιουργώντας τη γνωστή αυλή. Στόχος, η δημιουργία της τυπικής για την εποχή ακρόπολης με το μέγαρο, την αυλή και την κεντρική πύλη.

Η διαφορά στις απόψεις των ειδικών για τη χρήση των περιβόλων προκλήθηκε πιθανότατα από το υλικό κατασκευής τους, την πέτρα. Αν ήταν τάφροι ή πασσαλότοιχοι, θα είχαμε δίχως αμφιβολία το αποτέλεσμα που συναντούμε σε σύγχρονους προς το Διμήνι οικισμούς από την ευρύτερη περιοχή. Συγκεκριμένα:

Στη Θεσσαλία ο οικισμός Οτζάκι έχει να παρουσιάσει τρεις ομόκεντρες τάφρους, οι οποίες με βάση τη στρωματογραφία αποδίδονται σε διαφορετικές φάσεις κατοίκησης. Ορισμένες συνοδεύονται από πασσαλότοιχο ή τείχος (Milojčić 1983, σελ. 28 κ.εξ.).

Στον οικισμό Suceveni της Ρουμανίας, με την κατασκευή των δύο τάφρων της νεότερης οχύρωσης, οι τάφροι της πρώτης καλύπτονται και πάνω τους κτίζονται σπίτια, γεγονός που επιτρέπει τον στρωματογραφικό διαχωρισμό των δύο φάσεων (Dragomir 1976, σελ. 28 κ.εξ., εικ. 4).

Στο Goljamo Delčeno της Βουλγαρίας ορύγματα πασσαλότοιχων που ανήκουν ανά δύο σε δύο διαφορετικές φάσεις, συμπλέκονται μεταξύ τους και δημιουργούν την εντύπωση ότι ο οικισμός περικλειόταν από τέσσερις περιβόλους (Todorova/Vajsov 1986, σελ. 73 κ.εξ., εικ. 9).

Αν στα παραδείγματα αυτά, οι περίβολοι ήταν λιθόκτιστοι ή απουσίαζαν οι λεπτομερείς στρωματογραφικές παρατηρήσεις, θα παρουσιαζόταν επαναλαμβανόμενο το φαινόμενο του Διμηνίου με τους πολλαπλούς ομόκεντρους περιβόλους. Η λειτουργία των περιβόλων του Διμηνίου αποτέλεσε για τον γράφοντα ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης (Ασλάνης 1990, σελ. 19 κ.εξ.).

Με καθορισμένα τα χαρακτηριστικά της περιόδου, είναι πλέον επικτός ένας νέος προσδιορισμός του χρονικού πλαισίου της Χαλκολιθικής στο βορειοελλαδικό χώρο καθώς και μία πρώτη, ελλειπής ακόμη, διαίρεση του περιεχομένου της σε φάσεις εξέλιξης:

Σε γενικές γραμμές η Χαλκολιθική διαδέχεται ομαλά τη Νεολιθική και διαρκεί μέχρι την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Στη Θεσσαλία αρχίζει από τη φάση Οτζάκι Β (ίσως μάλιστα και από την Α) και συνεχίζεται με τη φάση Οτζάκι C ή κλασικό Διμήνι. Οι δύο αυτές φάσεις εντάσσονται στο πρώτο μέρος της περιόδου, τη Χαλκολιθική Ι, η οποία στην περιοχή χαρακτηρίζεται από τον υψηλό πολιτισμό του Διμηνίου.

Στη Μακεδονία η Χαλκολιθική Ι αντιπροσωπεύεται πληρέστερα με τον πολιτισμό Ντικιλί Τας II, όπως θα μπορούσε να ονομαστεί, και ο οποίος εκφράζεται στις επιχώσεις πάχους 3,8 μέτρων της φάσης II του Ντικιλί Τας και συνεχίζεται ως Χαλκολιθική II στις ανώτατες επιχώσεις των Σιταγρών III (Σιταγροί ΠΙb-c). Από τους άλλους οικισμούς, στη Χαλκολιθι-

κή I εντάσσονται οι διμηνιακές τους φάσεις, σε αντίθεση με τις προδιμηνιακές που ανήκουν στη Νεότερη Νεολιθική. Σε πρόσφατα δημοσιευμένη εργασία του ο Demoule επιχειρεί με βάση το ανασκαφικό υλικό του Ντικιλί Τας τον συγχρονισμό των διαφόρων οικισμών της Μακεδονίας (Demoule 1989, σελ. 687 κ.εξ., πίν. 2). Τα συμπεράσματά του χρησιμοποιούνται στην εργασία αυτή με επιφύλαξη, καθώς δεν υπάρχει ακόμη η τελική δημοσίευση του ανασκαφικού υλικού από το Ντικιλί Τας και τα αναφερόμενα στοιχεία δεν μπορούν να ελεγχθούν. Η μόνη ουσιαστική διαφορά που υπάρχει αναφέρεται στην ονομασία των περιόδων: οι χαρακτηριζόμενες από τον Demoule ως *Néolithique Récent* και *Chalkolithique Ancien* θεωρούνται από τον γράφοντα, σύμφωνα με τα κριτήρια που προαναφέρθηκαν, ως Χαλκολιθική I και II αντίστοιχα. Στον πίνακα που παρατίθεται, παρουσιάζονται οι χαλκολιθικές φάσεις ανασκαμμένων οικισμών του βορειοελλαδικού χώρου (Εικ. 1). Κύριο γνώρισμα του πίνακα είναι η διακοπή κατοίκησης ή εγκατάλειψη όλων σχεδόν των οικισμών κατά το τέλος της Χαλκολιθικής I. Τα πιθανά αίτια που την προκάλεσαν θα αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης παρακάτω.

Σε απόλυτη χρονολόγηση η αρχή της περιόδου τοποθετείται στο 4800 π.χ. με διορθωμένη ραδιοχρονολόγηση (Colleman 1983). Με το τέλος της φάσης Διμήνι που τοποθετείται το αργότερο στο 3800 π.Χ. (Λυριτζής 1983, σελ. 37 κ.εξ.), κλείνει η πρώτη φάση της Χαλκολιθικής (Χαλκολιθική I), η οποία αποτελεί άρρηκτη συνέχεια της Νεότερης Νεολιθικής. Η τελευταία περιλαμβάνει πλέον μόνο τις φάσεις Τσαγγλί και Αράπη στη Θεσσαλία και τις προδιμηνιακές στην περιοχή της Μακεδονίας. Θα μπορούσε μάλιστα να θεωρηθεί ως προπομπός της Χαλκολιθικής, λειτουργώντας ως μεταβατικό στάδιο ανάμεσα σ' αυτήν και τον θαυμάσιο νεολιθικό πολιτισμό του Σέσκλου. Η Χαλκολιθική I, που έχει διάρκεια περίπου χιλίων ετών, παρουσιάζει ασφαλώς στάδια εξέλιξης —μέχρι στιγμής είναι γνωστή η διαίρεση Οτζάκι και Διμήνι—, τα οποία πρέπει πλέον να μελετηθούν διεξοδικότερα κάτω από το νέο πρίσμα σε κάποια μελλοντική εργασία. Ο εντοπισμός τριών στρωμάτων στον οικισμό του Διμηνίου (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 159, εικ. 7) και η αναγνώριση δύο φάσεων στην εξέλιξη της διμηνιακής κεραμικής (Otto 1985, σελ. 130 κ.εξ.) αποτελούν τα πρώτα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.

Με δεδομένα (α) την εγκατάλειψη των διμηνιακών οικισμών περί το 3800 π.Χ., (β) τη μεταφορά της φάσης Λάρισα στην αρχή της Νεότερης Νεολιθικής, (γ) την ένταξη της φάσης Ραχμάνι (Ραχμάνι I) στην Πρωτοελλαδική I και (δ) την έναρξη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού το νωρίτερο στο 3200 π.Χ., τίθεται θέμα συνέχειας της Χαλκολιθικής περιόδου, καθώς

μετά το τέλος του πολιτισμού του Διμηνίου (Χαλκολιθική Ι) φαίνεται να δημιουργείται ένα κενό στην κατοίκηση του βορειοελλαδικού χώρου με διάρκεια τουλάχιστον 500 χρόνων και το οποίο αποτελεί τη δεύτερη φάση της περιόδου (Χαλκολιθική ΙΙ). Σ' αυτήν αποδίδονται από τον Demoule οι ανώτερες επιχώσεις των Σιταγρών ΙΙΙ (Σιταγροί ΙΙΙb-c), οι οποίες, με βάση τα δεδομένα που μόλις αναφέρθηκαν, παραμένουν οι μοναδικοί εκφραστές της Χαλκολιθικής ΙΙ στο βορειοελλαδικό χώρο (Demoule 1989, εικ. 3-4). Κατά τη γνώμη του γράφοντα στο διάστημα αυτό κατοικούνται και άλλες θέσεις και το δημιουργούμενο κενό ουσιαστικά είναι προϊόν της ελλειπούς ακόμη έρευνας.

Ένα πιθανό αίτιο εγκατάλειψης και απουσίας οικισμών από πυκνοκατοικημένες σε προηγούμενες φάσεις πεδινές κυρίως περιοχές είναι οι οικολογικές μεταβολές που παρατηρούνται την εποχή αυτή (βλ. και Todoion 1989, σελ. 699 κ.εξ.). Ήδη από την 6η χιλιετία π.Χ. το κλίμα βρισκόταν στη φάση του Optimum Climatique, κατά το οποίο η θερμοκρασία ήταν περίπου 2 βαθμοί πάνω από τη σημερινή (Psychoyos 1988, σελ. 7). Εξ αιτίας της υψηλής θερμοκρασίας υποχώρησαν οι παγετώνες και η στάθμη της θάλασσας έφθασε περί το τέλος της περιόδου, που τοποθετείται στο πρώτο μισό της 4ης χιλιετίας π.Χ., τουλάχιστον 3 μ. πάνω από τη σημερινή (Flint 1971, σελ. 84 και 318, Καστανάς 1989, σελ. 375 κ.εξ.). Στο βορειοελλαδικό χώρο αλλά και σε ευρύτερη κλίμακα οι επιπτώσεις υπήρξαν σημαντικές: Τα παραλιακά πεδινά μέρη θα πρέπει να πλημμύρησαν και πρώην εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις να αχρηστεύθηκαν. Η υγρασία ευνόησε επίσης την ανάπτυξη της ελονοσίας στα χαμηλά μέρη, ίχνη της οποίας εντοπίζονται λίγους αιώνες αργότερα στη νότια Ελλάδα (Coleman 1977, σελ. 133 κ.εξ.). Παράλληλα σημειώνεται γενικότερη αύξηση της θερμοκρασίας που εκφράζεται με το δεύτερο κύμμα ξηρασίας που παρατηρήθηκε στον ελλαδικό χώρο (Faugères 1978, σελ. 169-170) και θα πρέπει να έπληξε κυρίως τις περιοχές της ενδοχώρας.

Τα φαινόμενα αυτά είναι αρκετά να προκαλέσουν την κατάρρευση της ευαίσθητης αγροτικής οικονομίας, την εγκατάλειψη των πεδινών και παραλιακών οικισμών και τη μετακίνηση του αποδεκατισμένου πιθανότατα πληθυσμού σε μεγαλύτερο υψόμετρο, στις πλαγιές των βουνών. Οι περιοχές όμως αυτές δεν απέτελεσαν ακόμη στόχο συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας. Στη φάση αυτή θα μπορούσε να ενταχθεί και η κατοίκηση των σπηλαίων, όπως της Στρώμης, οι επιχώσεις των οποίων χαρακτηρίζονται νεολιθικές (Μπακαλάκης 1961, σελ. 5, εικ. 2, πίν. 1). Πώς ακριβώς εκφράζεται η επικράτηση ακραίων κλιματολογικών συνθηκών στις ορεινές περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου δεν είναι ακόμη γνωστό. Διαφωτιστική στην κα-

τεύθυνση αυτή προβλέπεται να είναι η έρευνα που διεξάγεται στα οροπέδια της δυτικής Μακεδονίας (Φωτιάδης 1988, σελ. 51 κ.εξ.), τα οποία δεν θα πρέπει να έχουν επηρεαστεί τόσο άμεσα όσο οι παραθαλάσσιες περιοχές.

Αυτό το οικολογικό επεισόδιο δεν περιορίζεται βέβαια μόνο στο βορειοελλαδικό χώρο. Πλήττει επίσης τους πεδινούς και παράλιους οικισμούς στην περιοχή της Βουλγαρίας προκαλώντας την εγκατάλειψη πολλών οικισμών και το τέλος του πολιτισμού Varna (Todoņona 1986, η ίδια 1989, σελ. 697 κ.εξ.). Στην ορεινή Γιουγκοσλαβία έχουμε το τέλος του πολιτισμού Vinča και οι θέσεις μετακινούνται σε μεγαλύτερο υψόμετρο, αποτέλεσμα πιθανότατα του ίδιου φαινομένου (Ružić/Pavlović 1988, σελ. 119). Αλλά και στις στέπες βόρεια του Εύξεινου Πόντου η άνοδος της θερμοκρασίας και η ξηρασία που ακολούθησε προκάλεσε τη μετακίνηση προς τα νοτιοδυτικά μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων (γνωστών ως Kurgan), ίχνη των οποίων έχουν εντοπιστεί στη Ρουμανία και στη βόρεια Βουλγαρία (Todoņona 1989, σελ. 697 κ.εξ.).

Περί το τέλος της 4ης χιλιετίας π.Χ. η στάθμη των υδάτων σταθεροποιείται (Flint 1971, σελ. 319). Στο βορειοελλαδικό χώρο επανακατοικούνται ορισμένες από τις παλιές θέσεις στα πεδινά και ιδιαίτερα στα παράλια. Καθώς όμως κατά την ίδρυση των νέων οικισμών, το πηλώδες έδαφος ανασκάπτεται για την κατασκευή πλιθίων, το διμηνιακό υλικό ανακατεύεται με υλικό της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού δημιουργώντας την ψευδαίσθηση της συνέχειας στην κατοίκηση. Είναι γνωστά τα παραδείγματα από τα Πευκάκια, τα Κριτσανά και τον Άγιο Μάμαντα (Heurtley 1939, σελ. 1 κ.εξ., 157 κ.εξ., Weisshaar 1989).

Πότε και κυρίως πώς ακριβώς τελειώνει στο βορειοελλαδικό χώρο η Χαλκολιθική, η διάρκεια της οποίας φθάνει τα 1500 περίπου χρόνια, είναι σ' αυτό το στάδιο της έρευνας δύσκολο να προσδιοριστεί. Η άποψη ότι η φάση Ραχμάνι Ι αποτελεί άμεση συνέχεια της φάσης Διμήνι εξαιτίας της παρουσίας σ' αυτήν διμηνιακού υλικού και της φαινομενικά αδιάκοπης κατοίκησης, δεν μπορεί να ευσταθεί για δύο λόγους: (α) στα Πευκάκια είναι δεδομένη η στρωματογραφική συνέχεια των φάσεων Ραχμάνι Ι και ΙΙ και ο συγχρονισμός της πρώτης με την Πρωτοελλαδική Ι (Weisshaar 1989, σελ. 8 κ.εξ., 141 κ.εξ., πίν. 145). (β) Στην περίπτωση που η φάση Ραχμάνι Ι θεωρείται ότι προηγείται της Πρωτοελλαδικής Ι, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι επιχώσεις της πρώτης στα Πευκάκια έχουν μέγιστο πάχος 0,60 μ. περίπου και επομένως δεν αρκούν για να καλύψουν το διάστημα των 500 και πλέον χρόνων που παρεμβάλλεται μεταξύ των φάσεων Διμήνι και Ραχμάνι ΙΙ. Ακριβώς αυτή η περίοδος που στο βορειοελλαδικό χώρο ορίζεται από τη φάση Διμήνι και την Πρωτοελλαδική Ι και χαρακτηρίζεται εδώ ως Χαλκο-

λιθική II, αποτελεί ένα σημαντικό αντικείμενο για έρευνα, όχι μόνο γιατί στρωματογραφικά δεν έχει εντοπιστεί ικανοποιητικά και το υλικό που της αποδίδεται δεν είναι αρκετό για να εκφράσει τον χαρακτήρα της, αλλά και γιατί συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με τις ουσιαστικές μεταβολές που παρατηρούνται στο ίδιο διάστημα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και επηρεάζονται μεταξύ των άλλων από τη μετακίνηση προς τα νοτιοδυτικά των λαών της στέππας. Σε ό,τι αφορά την παρουσία των τελευταίων στο βορειοελλαδικό χώρο, σημαντικές πληροφορίες αναμένεται να δώσουν οι ανασκαφές στη Σκάλα Σωτήρος στη Θάσο και στο Μικρό Βουνί στη Σαμοθράκη που είναι ακόμη σε εξέλιξη (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988, σελ. 389 κ.εξ., Μάτσας 1986, σελ. 73 κ.εξ.).

Στην παρούσα εργασία γίνεται ένας πρώτος προσδιορισμός των χρονικών ορίων της Χαλκολιθικής, η εξέλιξη της οποίας φαίνεται να ολοκληρώνεται σε δύο μεγάλες ενότητες (φάσεις). Η πρώτη (Χαλκολιθική I) περιλαμβάνει τις γνωστές ως νεολιθικές φάσεις Οτζάκι Β και Διμήνι, στο υλικό των οποίων αναγνωρίζονται όλα τα χαρακτηριστικά της περιόδου. Η δεύτερη φάση (Χαλκολιθική II) χαρακτηρίζεται από την κατάρρευση του οικονομικού και πολιτισμικού πλαισίου που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται κατά την πρώτη φάση και στηριζόταν στις κατακτήσεις της Νεολιθικής Εποχής. Θα μπορούσε μάλιστα να θεωρηθεί και ως μεταβατική. Ο χαρακτήρας της δεν μπορεί ακόμη να προσδιοριστεί με ακρίβεια, καθώς το υλικό που αποδίδεται σ' αυτήν είναι ανεπαρκές.

Η έρευνα στο βορειοελλαδικό χώρο για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα και της ακριβούς διάρκειας της Χαλκολιθικής, έχει να διανύσει ακόμη μακρύ δρόμο. Πρέπει όμως πρώτα να αποδεσμευθεί από την αναζήτηση νεολιθικών μοντέλων στην κοινωνική και οικονομική δομή αυτής της περιόδου, η οποία συνδέεται με στενά με τη Νεότερη Νεολιθική, αλλά το πλαίσιο της καθορίζεται από νέες κατακτήσεις που διαμορφώνονται στο χώρο ολόκληρης της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η πρώτη, ελλειπής ακόμη, περιγραφή της Χαλκολιθικής που επιχειρήθηκε, έγινε με την ελπίδα ότι η έρευνα θα στραφεί προς την κατεύθυνση αυτή για να φωτίσει πολλές από τις σκοτεινές ακόμη πτυχές αυτής της από κάθε άποψη ενδιαφέρουσας περιόδου.

*Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασλάνης 1990: Ι. Ασλάνης, «Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά τη χαλκολιθική περίοδο. Η περίπτωση του Διμηνίου», στο: *Μελετήματα* 10, 1990, σελ. 19-64.
- Bottema 1974: S. Bottema, *Late quaternary vegetation history of northern Greece*, Διδ. διατριβή, 1974.
- Coleman 1977: J. E. Coleman, "Kephala, a late neolithic settlement and cemetery", *Keos*, Τόμος Ι, 1977.
- Colleman 1983: J. E. Coleman, "Greece and the Aegean", στο: *Old World Chronologies*, υπό έκδοση.
- Demoule 1989: J. P. Demoule, "La Transition du Néolithique au Bronze Ancien dans le Nord de l'Egée: Les Données de Dikili Tash", στο: *Archaeometry: 25ο διεθνές συμπόσιο*, (ed. Y. Maniatis), Αθήνα 1989, σελ. 687-696.
- Demoule κ.ά., 1988: J. P. Demoule, K. Gallis, L. Manolakakis, "Transition entre les cultures Néolithiques de Sesklo et Dimini: Les catégories céramiques", *BCH* 112, 1988, σελ. 1-58.
- Dragomir 1983: I. T. Dragomir, *Eneolithicul din Sud-Estul României*, 1983.
- Faugères 1978: L. Faugeres, *Recherches géomorphologiques en Grèce Septentrionale*, Thèse d'Etat, Paris 1978.
- Flint 1971: R. F. Flint, *Glacial and Quaternary Chronology*, 1971.
- Gallis 1987: K. Gallis, "Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: Eine Richtigstellung", *PZ* 62 Heft 2, 1987, σελ. 147-163.
- Helström 1987: P. Helström, *Paradeisos, a late neolithic settlement in aegean Thrace*, 1987.
- Heurtley 1939: W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939.
- Kalicz 1990: N. Kalicz, "Horizonte der Metallverwendung im Neolithikum und in der Kupferzeit Ungarns", στο: *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου "Mining and Metallurgy in South-eastern Europe", Donji Milanovac, 20-25 Μαΐου 1990*, υπό έκδοση.
- Καστανάς 1989: H. D. Schulz, "Die geologische Entwicklung der Bucht von Kastanas im Holozän", στο: B. Hänsel, *Kastanas, Die Grabung und der Baubefund*, 1989, Teil 2 σελ. 375-393.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου», στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1 1987, (1988), σελ. 389-406.
- Λυριτζής 1983: Ι. Λυριτζής, «Χρονολόγηση με θερμοφωταύγεια: Εφαρμογές στο νεολιθικό οικισμό Διμηνίου». *Ανθρωπολογικά* 4, 1983, σελ. 37-48.
- Μάνδαλο 1989: Κ. Kotsakis, Α. Papanthimou-Papaeythimiou, Α. Pilali-Papasteriou, T. Savopoulou, Y. Maniatis, B. Kromer, "Carbon 14 dates from Mandalo, W. Macedonia", στο: *Archaeometry: 25ο διεθνές συμπόσιο*, (ed. Y. Maniatis), Αθήνα 1989, σελ. 679-685.

- Μάτσας 1986: Δ. Μάτσας, «Μικρό Βουνί Σαμοθράκης: Μια προϊστορική κοινότητα σ' ένα νησιωτικό σύστημα του ΒΑ Αιγαίου», *Ανθρωπολογικά* 6, 1986, σελ. 73-94.
- Milojčić 1959: Vl. Milojčić, "Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien", *Jahrbuch RGZM* 6, 1959, σελ. 1-56.
- Milojčić 1983: Vl. Milojčić, *Otzaki Magula III, Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum, Stratigraphie und Baubefunde*, 1983.
- Μπακαλάκης 1961: Γ. Μπακαλάκης, *Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη*, 1961.
- Otto 1985: B. Otto, *Die verzierte Keramik der Sesklo- und Diminikultur Thessaliens*, 1985.
- Psychoyos 1988: O. Psychoyos, "Déplacements de la ligne de rivage et sites archéologiques dans les régions cotières de la mer Egée, au Néolithique et à l'âge du Bronze", *Studies in Mediterranean Archaeology and Literatur* 62, 1988.
- Ratzky 1982: P. Ratzky, "Data to the southern connections and chronology of the Bodrogeresztur culture", στο: *Kulonlenyomat az Archeologiai Ertesito 109. Evfolyam 1982. Evi 2. Szamabol*, Budapest 1982, σελ. 177-190.
- Renfrew 1970: C. Renfrew, "The place of the Vinča Culture in european prehistory", *Zbornik musej Beograd VI*, 1970, σελ. 45-57.
- Renfrew 1971: C. Renfrew, "Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of the south-east Europe", *Antiquity* 45, 1971, σελ. 275-282.
- Ružić/Pavlović 1988: M. Ružić και N. Pavlović, "Neolithic sites in Serbia exploited in the Period 1968-1988", στο: D. Srejovic (ed.), *The Neolithic of Serbia*, 1988, σελ. 69-124.
- Schachermeyr 1976: F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit*, 1, Band, 1976.
- Séfériadès 1983: M. Séfériadès, "Dikili Tash: Introduction à la Préhistoire de la Macédoine Orientale", *BCH* 107, 1983, σελ. 635-677.
- Sitagroi 1986: C. Renfrew κ.ά., *Excavation at Sitagroi I*, 1986.
- Strahm 1981: C. Strahm, "Die Bedeutung der Begriffe Kupferzeit und Bronzezeit", *Slov. Arch.*, 1981, σελ. 191-201.
- Todorova 1978: H. Todorova, "The Eneolithic in Bulgaria", *BAR* 49, 1978.
- Todorova 1986: H. Todorova: *Kemmenomednata Epoxa v Bulgaria*, 1986.
- Todorova 1989: H. Todorova, "La Transition de l'Énéolithique à l'âge de Bronze en Bulgarie", στο: *Archaeometry: 25ο διεθνές συμπόσιο*, (ed. Y. Maniatis), Αθήνα 1989, σελ. 697-703.
- Todorova 1990: H. Todorova, "Die Äneolithische Kupferindustrie an der westlichen Schwarzmeerküste", στο: *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου "Mining and Metallurgy in Southeastern Europe"*, *Donji Milanovac 20-25 Μαΐου 1990*, υπό έκδοση.
- Todorova/Vaijsov 1986: H. Todorova/I. Vaijsov, "Nai-rannite ykripitelni sistemi v Bulgarija", στο: *Boenno istoritseski sbornik* 3, Mai-Juni 1986, σελ. 72-86.
- Τσούντας 1908: Χρ. Τσούντας, *Αί προϊστορικοί Άκροπόλεις του Διμηνίου και Σέσακλου*, Αθήνα 1908.
- Wace/Thompson 1912: A. J. B. Wace/M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912.
- Weisshaar 1989: H. J. Weisshaar, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Peykakia-Magula in Thessalien I. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, 1989.
- Φωτιάδης 1988: Μ. Φωτιάδης, «Κίτρινη λίμνη, νομού Κοζάνης, 1987. Προϊστορική έρευνα», στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 1 1987, (1988), σελ. 51-61.
- Χουρμουζιάδης 1979: Γ. Χουρμουζιάδης, *Το νεολιθικό Διμήνι*, 1979.

ΕΤΗ Π.Χ.	ΠΕΡΙΟΔΟΣ	Θ Ε Σ Α Δ Ι Α				ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ		ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ		ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ				ΑΙΓΑΙΑ ΚΗ ΘΡΑΚΗ									
		ΟΤΣΑΚΙ	ΔΙΜΗΤΙ	ΠΕΥΚΑΚΙΑ	ΜΑΝΔΑΟ	ΒΑΣΙΛΙΚΑ	ΟΛΥΜΠΟΣ	ΔΗΡΜΙΤΣΑ	ΣΙΤΑΤΟΙ	ΝΤΙΚΙΛΙ- ΤΑΣ	ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ												
π.π. 3300	ΠΡΟ- ΕΛΛΗΝΙΚΗ	II I	II I	II I	III	Διακοπή κατοίκησης	Εγκατάσταση	Εγκατάσταση	IV	IV	III	Διακοπή κατοίκησης	V	Διακοπή κατοίκησης	I-IIa								
π.π. 3600	ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ	β I	C	Κατοικό Διημέρι 3 2 1	I-II I	Διακοπή κατοίκησης	IV	III	III	II	I	Διακοπή κατοίκησης	IIC IIB	IIC IIB	I								
π.π. 4800	ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ	II	B	I	I-II I	Διακοπή κατοίκησης	IV	III	I	I-II	I-II	I	I-IIa	I-IIa	I-IIa								

